

3. De dementerende als persoon

INLEIDING

De vraag wie we als persoon aanduiden wordt doorgaans vooral van belang geacht vanwege de morele implicaties die eruit voortvloeien. Personen gelden als beschermwaardig en als wezens met rechten en plichten, terwijl dat voor niet-personen niet het geval hoeft te zijn. Vanuit deze gedachtegang is het noodzakelijk te weten wie of wat als een persoon kan worden aangeduid en welke criteria daarvoor worden aangelegd. Criteria die in dit verband vaak worden genoemd zijn de vermogens tot rationaliteit en reflexiviteit.³⁵ Deze maken het mogelijk de meeste mensen als persoon aan te duiden en een aantal objecten of levensvormen als niet-persoon: stenen, planten, insecten. Daar tussenin echter bevindt zich een grote grijze zone. Sommige auteurs pleiten ervoor om aan hogere diersoorten de status van persoon toe te kennen, maar betwijfelen of deze status ook toekomt aan bepaalde menselijke levensvormen, zoals embryo's, neonaten of ernstig geestelijk gehandicapten. Vanuit deze criteria kan ook twijfel ontstaan over het persoon-zijn van ernstig gedementeerde mensen en bijgevolg over de mate van respect die we jegens hen verschuldigd zijn.

Tegen deze achtergrond rijzen er twee vragen. De eerste luidt wie persoon is. Dit is de *ontologische* vraag wie of welk levend wezen op grond van bepaalde aspecten de status van persoon toekomt. Deze vraag wordt in dit hoofdstuk benaderd door enkele belangrijke filosofische persoonsbegrippen uiteen te zetten.³⁶

De tweede vraag is wie of welke levende wezens wij willen bejegenen als wáre het personen. Dit is de *morele*

vraag. Deze kan ook los van het antwoord op de ontologische vraag worden beantwoord. Immers, ook al zouden wij besluiten dat in ontologisch opzicht de demente geen persoon is, dan volgt daaruit niet dat wij hem in moreel opzicht niet zouden hoeven te bejegenen als ware hij een persoon.

WANNEER IS IEMAND EEN PERSOON?

In de literatuur worden vier persoonsbegrippen onderscheiden. Zij worden kort geschetst.

Substantialistisch rationalistisch persoonsbegrip

Dit begrip steunt op een filosofische interpretatie van de werkelijkheid, waarbij in de werkelijkheid substanties of 'zelfstandigheden' worden onderscheiden. Sommige daarvan zijn lichamelijk, andere geestelijk van aard. Tot de geestelijke behoren God en de engelen, tot de lichamelijke mensen, dieren, planten en levenloze objecten. In het katholieke denken onderscheidt de mens zich van de lichamelijke substanties door het bezit van een geestelijke ziel, die na de dood als individuele substantie blijft voortbestaan.

Het begrip persoon wordt voor het eerst door Boëthius (4e eeuw) gereserveerd voor individuele substanties met een rationele natuur: God, engelen en mensen. Thomas van Aquino (12e eeuw) neemt later deze definitie over, maar onderscheidt een primaire en een secundaire substantie. De persoon is een primaire substantie, dat wil zeggen, enkelvoudig en concreet. De primaire substantie duidt op de individuele geaardheid. De secundaire substantie verwijst naar de soort waartoe het individu behoort. Voor Thomas is het persoon-zijn gefundeerd in de primaire, individuele substantie en de rationele aard daarvan, en niet op de menselijke aard in soort-specifieke zin. Maar Thomas maakt aan deze filosofische uitspraak over

persoon-zijn een belangrijke toevoeging vanuit theologisch perspectief. Hij breidt dit persoonsbegrip uit met het geloofsgegeven dat elke mens beeld van God is. Als we van iemand zeggen dat hij geen of minder persoon is dan doen we hem in gelovig opzicht onrecht aan. Iemand is niet persoon omdat wij hem als zodanig, om een of andere reden, erkennen en accepteren, maar iedere mens, in welke staat hij ook verkeert, is persoon omdat hij staat in een relatie die God met hem is aangegaan.

Zonder deze theologische uitbreiding leidt het substantialistisch-rationalistisch persoonsbegrip tot de conclusie dat met het verlies van het vermogen tot rationeel denken ook het persoon-zijn van de dementerende afneemt. Precies de verstandelijke vermogens nemen immers af tijdens het dementeringsproces. Door het persoon-zijn zo nadrukkelijk te koppelen aan die verstandelijke vermogens wordt dementie ook opgevat als een voortgaand proces van depersonalisering: de dementerende wordt als een 'lege robot-automaat', die niemand kent, niets begrijpt, zich niets meer herinnert, niets meer kan.³⁷ Zo iemand kan binnen zo'n opvatting van persoon-zijn nauwelijks nog een persoon worden genoemd.

Niet-substantialistisch rationalistisch persoonsbegrip

De filosoof Kant (18e eeuw) zet zich af tegen een substantialistische benadering van de werkelijkheid. De werkelijkheid bestaat niet op zichzelf, als een geheel van mensen onafhankelijke realiteit, maar altijd op de wijze zoals zij door mensen wordt voorgesteld en ervaren. Wat wij als werkelijkheid kennen is altijd product van actieve bewerking van de menselijke geest. Ook het subject kan nooit als een op zichzelf staande substantie worden voorgesteld omdat de mens zelf de categorieën voortbrengt waarmee hij de ervaring en de kennis van zichzelf construeert. Het persoon-zijn zit juist in het vermogen van de mens om zichzelf als een 'ik' of als een subject te denken en zichzelf als ondeelbaar en identiek te ervaren. Door dit vermogen

blijft de mens een en dezelfde persoon ondanks alle veranderingen die hij ondergaat, en is hij verheven boven dieren, planten en levenloze objecten.

Essentieel voor het persoon-zijn is daarnaast de menselijke vrijheid. Deze bestaat er paradoxalerwijze in zich te binden aan de plicht. Wat die plicht inhoudt komt een mens te weten door zijn redelijk verstand. Door de rede ontdekt de mens de morele wet, waaraan hij moet willen gehoorzamen. De vrijheid van de menselijke persoon vormt de grondslag van het morele handelen. Het niet-respecteren van deze vrijheid door anderen vormt derhalve een blokkade voor moreel handelen. Daarom stelt Kant ook categorisch, dat een mens nooit louter als middel, maar steeds ook als doel in zichzelf moet worden bejegend.

De nadruk van Kant op rationaliteit maakt het evenmin mogelijk een demente een 'persoon' te noemen. Dementie verhindert het individu om op gezag van de eigen rede de morele wet te ontdekken en zichzelf hieraan te binden. De hedendaagse filosoof Engelhardt trekt ook deze conclusie: met een beroep op Kant stelt hij dat menselijke wezens die niet beschikken over denkvermogens en vrijheid geen personen in strikte zin zijn. Zij kunnen dus ook geen aanspraak maken op respect. Engelhardt realiseert zich echter terdege de consequenties van dit standpunt voor kinderen, voor verstandelijk gehandicapten of voor dementerenden. Hij onderkent ook, dat we toch een intuïtieve aandrang hebben om zulke mensen te beschermen. Hij lost dit dilemma op door een tweede betekenis van persoon te introduceren, namelijk persoon in sociale zin. Dat wil zeggen, omdat deze mensen, die in strikte zin geen persoon zijn, toch een bepaalde plaats innemen in sociale relaties met mensen die wel persoon zijn, kunnen wij hen behandelen alsof ze persoon zijn. Ze hebben niet, zoals 'echte' personen, morele verplichtingen, maar wel morele rechten, waaronder het recht op respect en beschermwaardigheid.

Ontologisch-relationalistisch persoonsbegrip

Dit begrip neemt afstand van rationaliteit als bepalend kenmerk voor het persoon-zijn. Het hoort thuis bij de stroming van het twintigste-eeuwse sociale personalisme. De voornaamste vertegenwoordigers daarvan zijn G. Marcel, E. Mounier en J. Maritain. Het sociale personalisme heeft een belangrijke impuls gegeven aan het katholieke denken over persoon-zijn. Marcel stelt de ontmoeting met de ander centraal. In de ontmoeting neem je deel aan het bestaan van de ander. Uiteindelijk leidt dit in zijn gedachte ook tot de erkenning van God als degene die deze relatie mogelijk maakt. Ook bij Mounier en Maritain staat de relatie centraal: de relatie met de ander is voorwaarde voor de ontwikkeling van de persoon. Personen kunnen alleen bestaan en zich ontplooien in en door de gemeenschap met anderen, maar behouden daarin hun eigen autonomie en vrijheid. Deze laatste toevoeging is van belang, omdat deze filosofen zich nadrukkelijk afzetten tegen totalitaire stromingen van bijvoorbeeld fascisme en communisme, waarin de persoon geheel opgaat in een collectief van ras, staat of klasse. De persoon blijft een aparte ontologische status bezitten, die niet tot sociale relaties kan worden herleid maar daar ook niet uit kan worden losgemaakt.

Dit persoonsbegrip biedt ruimte om de persoonsstatus toe te kennen aan de demente op grond van zijn verbondenheid met anderen. Maar toch blijft twijfel mogelijk, juist omdat die relaties wel een noodzakelijke maar niet een voldoende voorwaarde vormen om iemand persoon te kunnen noemen. Want het is de vraag of de demente zichzelf nog, ondanks of dankzij die verbondenheid met anderen, kan ontwikkelen en ontplooien. De omgang met dementerenden roept bij velen juist de ervaring van het tegendeel op.

Niet-ontologisch relationalistisch persoonsbegrip

Dit persoonsbegrip bepaalt het persoon-zijn geheel vanuit de relaties of de sociale werkelijkheid waarin hij zich be-

vindt, en ontkent dat er los daarvan sprake kan zijn van een persoon als substantie of als een op zichzelf staand ontologisch wezen. Dit persoonsbegrip wordt gehanteerd binnen het marxisme, maar ook in nieuwe filosofische stromingen, zoals het structuralisme.

In deze laatste benadering wordt het persoon-zijn, en daarmee het aan de demente verschuldigde respect geheel afhankelijk gesteld van de erkenning door anderen of door zijn sociale omgeving. Daarmee wordt het persoon-zijn een grillige, steeds van wisselende personen en omstandigheden afhankelijke categorie.

HET FILOSOFISCH PERSOONSBEGRIJ IN RELATIE TOT HET JURIDISCH PERSOONSBEGRIJ

De vraag wie persoon is, is een vraag naar criteria om te onderscheiden tussen personen en niet-personen. In het voorafgaande zagen we dat rationalistische persoonsbegrippen argumenten bieden om dementen tot de categorie van niet-personen te rekenen: in de mate dat dementering gepaard gaat met het verlies van denkvermogens, vlakt ook het persoon-zijn af. Relationalistische persoonsbegrippen daarentegen bieden ruimte om dementerenden als personen te benoemen, maar daarmee wordt hun erkenning als persoon afhankelijk van de bereidheid van anderen om die erkenning te geven. Dat is de uitweg die Engelhardt biedt. Tussenwegen worden geboden door het sociaal-personalisme, respectievelijk het niet-ontologisch relationeel persoonsbegrip, waarin het persoon-zijn gefundeerd wordt op het staan in gemeenschap, of op het door Thomas van Aquino toegevoegde gelovige perspectief. In dit laatste wordt het persoon-zijn gebaseerd op het gegeven dat elke mens in een orde van liefde staat met God. Hier is God zelf de bestaansgrond van de mens als persoon.

Met het toekennen van de persoonsstatus aan een le-

vend wezen geven we aan, dat we te maken hebben met iemand met rechten en plichten, waaronder met name ook het recht op respect en beschermwaardigheid. Anders gezegd, de vraag wie persoon is komt op vanuit een ethische interesse. Zo gesteld echter is het maar de vraag of de discussie wie wel of geen persoon is afdoende antwoord oplevert op de vraag welke morele verplichtingen wij jegens iemand hebben.

Dit probleem kan worden geïllustreerd met het persoonsbegrip dat in het recht wordt gehanteerd. Dit juridisch begrip legt alle nadruk op het autonome individu en leunt daarin sterk op het gedachtegoed van Kant. Zoals we zagen legt deze in zijn niet-substantialistisch rationalistisch persoonsbegrip alle nadruk op het zichzelf denkend subject, dat zichzelf de wet stelt welke zijn verstand hem voorschrijft. Dit creëert echter morele dilemma's voor de hulpverlener. Heel scherp blijkt dit uit de vraag hoe om te gaan met wilsbeschikkingen, opgesteld door iemand voordat hij dement was. Het recht stoelt op de gedachte dat deze wilsbeschikking gerespecteerd dient te worden, als zijnde de uitdrukking van iemands autonome wil. Voor de hulpverlener ontstaat echter een probleem, als hij geacht wordt iets te doen of na te laten op grond van een neergelegde wens bij iemand die deze wens op dit moment niet meer kent, noch de draagwijdte ervan kan beseffen, noch op een of andere manier er blijk van geeft nog steeds achter de inwilliging van die wens te staan. Het naast zich neerleggen van die wens is problematisch omdat de strekking van een wilsbeschikking juist is te anticiperen op situaties waarin wensen niet meer onder woorden gebracht kunnen worden. Het zonder meer opvolgen van de wens is problematisch omdat er in de huidige situatie geen aanwijzingen zijn dat de betrokkene nog steeds wenst wat hij destijds wenste.

De verkenning van de verschillende persoonsbegrippen levert wel een antwoord op op de vraag of er een plicht bestaat tot respect, bescherming en zorg in algemene zin.

Zo'n plicht is er zolang iemand persoon wordt genoemd. Persoonsbegrippen die alle nadruk leggen op verstandelijke vermogens en op de vrijheid zichzelf de wet te stellen bieden evenzo vele argumenten om deze plicht af te zwakken. Persoonsbegrippen daarentegen die hun ingang vinden bij het behoren van iedere mens, dus ook van de demente, tot de gemeenschap van mensen of met God hebben een sterke basis voor zo'n plicht. Maar geen enkel persoonsbegrip lost het concrete dilemma op voor de hulpverlener die geconfronteerd wordt met een wilsbeschikking van een demente patiënt.

“ALS WARE HIJ EEN PERSOON”

Bij twijfel of iemand in filosofisch opzicht persoon genoemd kan worden is er nog een andere weg die ruimte biedt aan gevoelde morele verplichtingen tot respect, zorg en bescherming. Ook al weten we niet zeker of iemand persoon is, we dienen hem wel als zodanig te bejegenen en hem van alle daarbij horende rechten en plichten te voorzien. Deze weg is onder meer door het leergezag van de R.K. Kerk gekozen ten aanzien van de beschermwaardigheid van menselijke embryo's en lijkt ook van toepassing te kunnen zijn op dementerenden.³⁸ Het argument heeft echter iets tautologisch: we dienen iemand respectvol te bejegenen omdat we vinden dat hij, als ware hij een persoon, respect verdient. Waarop is deze plicht tot respect dan anders gestoeld dan op zichzelf? De vraag derhalve is of er nadere en hardere gronden voor dit respect zijn te geven.

De eerste daarvan lijkt ons de volgende te zijn: bij alle twijfel die zou kunnen ontstaan over de vraag of een demente (nog) persoon is blijft in elk geval één ding zeker: hij is mens vanwege het simpele feit dat hij uit mensen is geboren. Dit feit blijft bestaan, ook al heeft hij veel van zijn menselijk aanzien verloren en kan in de feitelijke ervaring dementie on-menselijk lijken. Dit mens-zijn deelt de de-

mente met alle andere uit mensen geboren wezens en verbindt hem met de gemeenschap van mensen. Dit gedeelde mens-zijn is meer dan een louter biologische of sociologische vaststelling. Het heeft in iemands levensloop gestalte gekregen in concrete vormen van verbondenheid met anderen: ouders, broers, zussen, en op latere leeftijd partner, kinderen, etc. Ieder die uit mensen is geboren hoort 'bij ons' en heeft uit dien hoofde aanspraak op respect en bescherming vanuit de gemeenschap van mensen.

De tweede grond is gelegen in het geheel van iemands leven. De identiteit van een persoon kunnen we beschouwen als het geheel van kenmerken dat het mogelijk maakt iemand te identificeren ondanks optredende veranderingen. Het zijn de kenmerken die iemand heeft 'van nature' of zich heeft verworven. Voor het persoon-zijn is belangrijk dat iemand zijn eigen levensloop, zijn verleden en toekomst, voor zijn rekening neemt. Wanneer een persoon dement is geworden kunnen we niet meer constateren dat hij verantwoordelijkheid voor zijn verleden en toekomst neemt, maar we kunnen hem toch als persoon bejegenen binnen het geheel van zijn levensloop. Ervan uitgaande dat elk geleefd leven een samenstel is van uiteenlopende elementen en dat we het geheel van een leven nooit van buitenaf en voor het teneinde is gegaan kunnen overzien, gaat het idee van 'de persoon bezien in het geheel van zijn leven' functioneren als een gezichtshoek die waardevolle vermenselijkende spanning oproept.³⁹

Een geheel eigen 'oplossing' voor het probleem waarop respect gestoeld is biedt de joodse filosoof Levinas (20ste eeuw). Hij laat min of meer discussies over de persoonsstatus links liggen. Zijn kritiek op de Westerse filosofie is juist dat zij zich teveel concentreert op het Zelf, het autonome individu, en van daaruit de werkelijkheid beziet en morele rechten en plichten formuleert. Levinas beschouwt dit als ik-denken, als een poging de hele wereld en werkelijkheid te onderwerpen aan de soevereiniteit van het Ego. Tussenmenselijke relaties zijn echter niet gefundeerd op

autonomie, maar op heteronomie. Zij ontspringen aan de fundamentele erkenning van de ander als ander, van de ander als iemand die mijn vrijheid ter discussie stelt en fundamenteel inperkt. Het Gelaat van de ander vormt een appel op gerechtigheid en inzet mijnentwege. De ander leert mij, geeft mij te denken.⁴⁰

De benadering van Levinas laat zich zonder veel problemen toepassen op de feitelijke ervaring van degenen die in direct contact staan met dementerenden: zorgverleners, familie, naasten, vrijwilligers. Voor hen is waarschijnlijk de vraag of hun respect jegens dementerenden gestoeld is op een toekenning vooraf aan hen van een persoonsstatus een louter academische. Het is de blik, het gelaat van de ander dat appelleert aan hun eerbied en zorg.

EEN MORELE AANSPRAAK

De omkering die in de paragraaf hiervoor werd gemaakt betekent het volgende: niet het al dan niet persoon-zijn van de demente, de ontologische vraag, is bepalend voor de wijze waarop we hem bejegenen, maar de ethische eis, dat we ieder die behoort tot de gemeenschap van mensen dienen te erkennen en respecteren en dat we ons laten onderrichten door het appel dat hij als ander aan ons richt. Daarmee wordt iemands persoon-zijn losgekoppeld van de beschikking over bepaalde vermogens, met name de vermogens van verstand en geest, en gegrond in het feit dat hij uit mensen is geboren, met en door anderen geworden is die hij nu is, slechts vanuit het geheel van zijn leven kan worden beschouwd en dwingende morele aanspraken heeft op beschermwaardigheid en zorg.

Toch is het nog maar de vraag of deze benadering stevig genoeg is in een tijd waarin zoveel gewicht wordt toegekend aan verstandelijke vermogens als kenmerk voor volwaardig mens-zijn. In de huidige gezondheidszorg ontstaan veel morele dilemma's vanwege de gevoelde plicht

tot respect jegens menselijke wezens die (nog) niet (meer) beschikken over het vermogen tot rationaliteit. Voorbeelden hiervan vormen dilemma's bij coma-patiënten, bij ernstig gehandicapte pasgeborenen en bij alle andere zogenaamd wilsonbekwame patiënten. Voorts heeft de geschiedenis van deze eeuw laten zien, in zijn meest vergaande vorm in de praktijken van het nationaal-socialisme, dat in de afwezigheid van het vermogen tot rationaliteit ook een reden werd gevonden mensen niet als volwaardige leden van de menselijk soort te beschouwen en hen op die grond te elimineren.

Het is onder andere tegen die achtergrond van zulke praktijken, dat de dwingende basis voor respect jegens allen die uit mensen zijn geboren gelegd is in de 'waardigheid' die elke mens als zodanig toekomt. Het begrip 'waardigheid' fungeert als buffer tegen alle tijdgebonden en cultuurbepaalde opvattingen over wie wel of niet als persoon geëerbiedigd zou dienen te worden. In het volgende hoofdstuk gaan we er nader op in.